

RAŠIRENOST ZLOUPORABE SREDSTAVA OVISNOSTI MEĐU HRVATSKIM SREDNJOŠKOLCIMA

Slavko SAKOMAN
Klinička bolnica "Sestre milosrdnice", Zagreb

Zora RABOTEG-ŠARIĆ
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Marina KUZMAN
Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Zagreb

UDK: 613.81/.84-053.6(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 18. 3. 2002.

Cilj istraživanja bio je ispitati pojavnost i obilježja pušenja duhana, konzumiranja alkohola i zlouporabe različitih vrsta droga među mladima u Hrvatskoj. Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku (N=2 823) hrvatskih srednjoškolaca. Primijenjen je opsežan upitnik kojim se, uz učestalost uporabe duhana, alkoholnih pića i različitih vrsta droga, ispituju i obilježja ispitanika i njihovih obitelji. Rezultati su analizirani s obzirom na dobne i spolne razlike u učestalosti zlouporabe opojnih sredstava. U svojem životu drogu je probalo 21,2 posto srednjoškolaca, a ukupno četvrtina učenika koji su probali drogu učinila je to do petnaeste godine. Zlouporaba droge najviše je raširena u južnom Hrvatskom primorju te u području Grada Zagreba i sjevernoga Hrvatskog primorja. Tijekom mjeseca koji je prethodio istraživanju 62,2 posto srednjoškolaca konzumiralo je alkoholna pića, a 47,1 posto učenika popilo je pet ili više pića zaredom u jednom danu. Četiri petine srednjoškolaca pušile su, jednom ili više puta, cigarete u životu, polovica njih u posljednjih mjesec dana, a jedna trećina ih puši svakodnevno. Stariji učenici, kao i ispitanici muškoga spola, češće konzumiraju opojna sredstva. Dob početka eksperimentiranja s drogom, opijanja i redovitog pušenja niža je među mlađim generacijama. U raspravi se rezultati uspoređuju s podacima sličnih istraživanja u ostalim europskim zemljama.

✉ Slavko Sakoman, Klinička bolnica "Sestre milosrdnice",
Vinogradska 29, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: d.c.o@hi.hinet.hr

UVOD

Uporaba duhana, alkohola i nekih droga može se pratiti kroz povijest čovječanstva u različitim kulturama i razdobljima, bez obzira na povremena ili trajna ograničenja i zabrane, a raširenost uporabe već je duže vrijeme tema koja zaokuplja javno-zdravstveni interes. U ovisnosti o vremenu i kulturnom okruženju, uporaba psihoaktivnih tvari imala je različito sociološko značenje. Uporaba duhana postala je globalna te je ovisnost o nikotinu i agresivna propaganda duhanskih proizvoda prodrla i u najudaljenije dijelove svijeta, a uporaba alkohola nadrasla je tradicionalno vinorodno orijentirane zemlje. Pušenje se pojavilo u Europi u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, no navika se u svjetskim razmjerima počela masovno širiti u prvim desetljećima dvadesetog stoljeća. Tridesetak godina kasnije, u tim dijelovima svijeta porasla je incidencija karcinoma bronha i pluća, što je navelo na pretpostavku povezanosti te zloćudne bolesti s pušenjem duhana. Brojna epidemiološka, laboratorijska i klinička ispitivanja potvrdila su uzročnu povezanost pušenja i sa zloćudnim bolestima drugih lokalizacija te s brojnim različitim drugim poremećajima, osobito bolestima krvožilnog sustava. Pušenje duhana najvažniji je pojedinačni čimbenik oštećivanja zdravlja ljudi u svijetu (WHO, 1975.), pa bi smanjenje pušenja znatno pridonijelo prevenciji mnogih bolesti (US-DHHS, 1987.).

Duhan je jedna od najbizarnijih droga: prvi kontakti s njim su u pravilu neugodni, a kad se stvori ovisnost, ugodni se učinci jedva osjete, ali nedostatak cigareta pušači doživljavaju vrlo teško (Bulat i sur., 1999.). Ovisnost o duhanu karakterizira u prvom redu psihička ovisnost koja može biti različitoga intenziteta, ali je najčešće vrlo jaka. Jedan dio pušača uživa u postupku paljenja cigarete, osjećaju ritualnog užitka baratanja pušačkim priborom i udisanja prvoga dima. Neke osobe pušenje povezuju s povećanjem osjećaja ugođe, a druge puše kako bi prevladale stresne situacije tijekom dana. Neki pak pušači smatraju da im cigareta pomaže pri koncentraciji u radu, a neki puše kad su tužni ili nesretni, tražeći u cigareti umirenje, utjehu ili pomoć pri prevladavanju jednoličnosti svakodnevice. Mladi često puše samo zato da se u skupini vršnjaka ne bi razlikovali od drugih ili da bi se osjećali sigurnije, osobito u novom i nepoznatom društvu. Kako se u pušačkim navikama isprepliću socijalni i psihološki motivi, odvikavanje od jednom prihvaćene navike pušenja vrlo je složen proces.

Alkoholizam je usko vezan uz običaj pijenja alkoholnih pića koja su se pila od najstarijih dana ljudske povijesti, tako da se već u najstarijim pisanim spomenicima nalaze opisi priređivanja i konzumiranja alkoholnih napitaka. Sve do osamnaestoga ili devetnaestoga stoljeća pijenje i posljedice pijenja rijetko su se promatrali s medicinskog stajališta. U doba prve

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RAŠIRENOST...

industrijske revolucije zapaženo je da pretjerano opijanje i alkoholizam negativno utječu na proizvodnju i na radnike. O tada datiraju i prve sustavne i organizirane akcije protiv opijanja i alkoholizma. Početkom dvadesetoga stoljeća medicinsko znanje sve više napreduje, pa je sve prisutnija spoznaja o poremećajima zdravlja koje uzrokuju alkoholna pića. Između dva svjetska rata u SAD-u je uvedena prohibicija, a taj pokušaj sprječavanja legalne proizvodnje i prodaje alkohola završio je neslavno pod pritiskom međunarodnoga alkoholnog kapitala, a posljedice su bile samo snažno širenje kriminala i alkoholizma. Danas se alkoholizam smatra bolešću, a terapijski usmjeren medicinski model liječenja alkoholičara ističe da je riječ o medicinsko-socijalnom problemu (Hudolin, 1981.). Alkoholik postaje bolesnik u najproduktivnijem razdoblju života te alkoholizam onemogućuje profesionalnu karijeru ili je bitno usporava, a poguban je i za obitelj bolesnika. Podaci iz različitih nacionalnih studija pokazuju velike razlike u navikama pijenja koje ovise ne samo o tradiciji i socijalnim prilikama, već i o političkim stavovima, zakonskoj regulativi i kupovnoj moći (Plant, 1985.).

Posljedice prekomjernoga pijenja alkohola brojne su i dobro dokumentirane: od povećane smrtnosti i obolijevanja od brojnih kroničnih bolesti, stradanja u prometnim nesrećama, invaliditeta, izgubljenih radnih dana i trajnih tjelesnih oštećenja do socijalnih posljedica razorenih obitelji, zlostavljanja i zapuštanja. Individualno oštećenje organizma ovisi o trajanju pijenja, količini konzumiranoga alkohola te konstituciji osobe (Caetano, 1996.). U posljednjim je desetljećima posebna pozornost usmjerena i na navike pijenja u mladima. Među štetnim posljedicama prekomjernoga uzimanja alkohola u mladima prevladavaju rizici od nesreća u prometu i nasilja uzrokovanih akutnom opijenošću ili djelovanjem i manjih količina alkohola (WHO, 1995.).

Proteklo je već pola stoljeća otkako se Zapad suočio s raširenom ovisnošću o drogama i zluporabom droga kao društvenim problemom. Zagonetka droge otvara brojne nedoumice o životnoj stvarnosti ovisnika o drogama, razlozima koji tjeraju ljude da posegnu za drogom i postanu ovisnici te o vrlo teškom prevladavanju pogubne potrebe za njom (Lalić i Nazor, 1997.). Zluporaba droga je problem suvremenoga društva, ali pojavnost uporabe najrazličitijih sredstava kojima je čovjek nastojao mijenjati doživljavanje svakodnevice ili oživjeti svijet mašte i iluzija seže daleko u ljudsku prošlost. Neke od stvari kojima je čovjek liječio bolesti, ublažavao bol ili stvarao osjećaj zadovoljstva pokazale su se djelotvornima te su ušle u medicinsku primjenu ili postale dio vjerskih obreda. Tek se kasnije za neke od njih pokazala tamna štetna strana, i za pojedinca i za njegovu okolinu ili društvo u cjelini (Sakoman,

1995.). Iako je potrošnja sredstava koja utječu na psihičke funkcije bila prihvaćena u mnogim društvima kao oblik normalnog ponašanja, uvjeti i granice potrošnje takvih sredstava bili su čvrsto određeni strogim nepisanim društvenim pravilima, što je uvelike ublažavalo mogućnost štetnih posljedica. Olakšavanje komunikacije između kultura, sve lakše i brže putovanje te nesmiljena težnja za profitom pogodovali su širenju zlouporabe droga na gotovo sve zemlje i regije, pa i na one u kojima su one bile potpuno nepoznate i nikako dio kulturne ili vjerske tradicije. Na tržište su dolazili sve jači pripravci droga na račun tradicionalnijih i slabijih (heroin nadomješta opijum, kokain kokino lišće) te novi sintetični pripravci jakih, a ne uvijek predvidivih ni dosta poznatih djelovanja. Raširenost zlouporabe širila se i na slojeve koji nisu ni privilegirani ni ekscentrični te postala oblikom ponašanja kojem je osobito podložna mladež (Kušević, 1987.).

Početak uporabe duhana, alkohola i psihoaktivnih droga obično se zbiva tijekom adolescencije te su, zbog specifičnosti razdoblja odrastanja, relativnog neiskustva i određene mladenačke sklonosti rizicima, adolescenti najugroženija populacijska skupina. Dok velik dio mladih eksperimentira s tim tvarima, u određenom se broju uporaba ustaljuje do te mjere da takvo ponašanje počinje ometati školovanje, obiteljske odnose i društveni život. Zlouporaba droga ne ovisi samo o jednom čimbeniku, već je rezultat međudjelovanja osobina osobe, okoliša i psihoaktivnog sredstva (Heyman i sur., 1997.; Sakoman, 2001.).

Radi spoznaje veličine problema, što je potreba svakoga sustava koji se želi ozbiljnije prihvatiti izazova suzbijanja porasta zlouporabe među mladima, nužno je imati realan uvid u epidemiološku situaciju. Cilj ovoga istraživanja jest ispitati pojavnost pušenja duhana, konzumiranja alkohola i zlouporabe različitih vrsta droga među mladima u Hrvatskoj te usporediti podatke o raširenosti uporabe opojnih sredstava u različitim regijama. Posebni su ciljevi: utvrditi razlikuju li se djevojke i mladići te mlađi i stariji ispitanici s obzirom na učestalost uporabe opojnih sredstava.

METODA

Uzorak

Ispitivanje je provedeno na reprezentativnom uzorku hrvatskih srednjoškolaca (N=2 823). Uzorak je formiran tako što je iz svake županije izabran grad koji ima najviše srednjoškolaca, a unutar svakoga grada, na temelju popisa svih razreda, slučajnim je izborom odabrano 2 posto učenika prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda s liste gimnazija i s liste stručnih škola. Prosječna dob ispitanika je 16,8 godina (SD= 1.10). Zbog

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RAŠIRENOST...

nejednake zastupljenosti učenika različitoga spola u stručnim školama koje su ušle u uzorak ispitivanja, u uzorku je nešto više djevojaka (55 posto) nego mladića (45 posto). Najviše učenika pohađa četverogodišnje stručne škole (46,5 posto), 28,9 posto učenika pohađa trogodišnje stručne škole, a najmanje ih je u gimnazijama (24,5 posto). U uzorku je 24,7 posto učenika prvih razreda, 29,8 posto drugih, 30,6 posto trećih i 14,9 posto učenika četvrtih razreda. U populaciji srednjoškolaca najmanje je učenika četvrtih razreda, jer dio stručnih škola završava nakon trogodišnjeg školovanja.

Regionalna pripadnost ispitanika određena je s obzirom na uobičajenu geografsku podjelu na šest regija: Grad Zagreb (Zagreb), istočna Hrvatska (Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Požega), gorska Hrvatska (Gospić), sjeverno Hrvatsko primorje (Rijeka, Pula), južno Hrvatsko primorje (Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik) i središnja Hrvatska (Karlovac, Zabok, Varaždin, Čakovec, Sisak, Koprivnica, Bjelovar, Virovitica). Udio učenika iz različitih regija u ukupnom uzorku je sljedeći: Grad Zagreb 27,8 posto, istočna Hrvatska 16,2 posto, sjeverno Hrvatsko primorje 12 posto, južno Hrvatsko primorje 20,2 posto, središnja Hrvatska 20,4 posto i gorska Hrvatska¹ 3,5 posto.

Instrumenti ispitivanja

Ovo je ispitivanje dio širega anketnog istraživanja o rizičnim čimbenicima za uzimanje sredstava ovisnosti među mladima koje je provedeno 1998. godine. Za svrhe ovoga rada u analizu su uzeti odgovori na pitanja o sociodemografskim obilježjima ispitanika (spol, dob, mjesto prebivališta) te odgovori na pitanja o tome kakva su iskustva i mišljenje mladih u odnosu na pušenje, uporabu alkoholnih pića i uzimanje droga. Navike pušenja opisane su s obzirom na odgovore na dva pitanja o tome koliko su često ispitanici pušili cigarete u svojem životu (od 1 – "nikada" do 6 – "sada svakog dana") te koliko su često pušili cigarete u posljednjih trideset dana (od 1 – "nikada" do 6 – "jednu kutiju ili više svakog dana"). Navike pijenja opisane su na temelju odgovora učenika na pitanja o tome koliko su često pili alkoholna pića (npr. pivo, vino, žestoko piće i sl.) u životu, u posljednjih 12 mjeseci i u posljednjih 30 dana. Na ta pitanja učenici su odgovarali na skali od sedam stupnjeva koji su definirani u rasponu od "niti jednom" (1) do "40 i više puta" (7). Učenici su također odgovarali na pitanje o tome koliko su puta u posljednjih 30 dana uzeli pet ili više alkoholnih pića u jednom danu (od 1 – "niti jednom" do 5 – "10 ili više puta"). Pokazatelji učestalosti konzumiranja droge izvedeni su na temelju procjena ispitanika o tome koliko su često uzimali droge u životu, u posljednjih 12 mjeseci i u posljednjih 30 dana (od 1 – "niti jednom" do 7 – "40 i više puta"). Kako

¹ Radi pouzdanije procjene raširenosti zlouporabe opojnih sredstava na razini ove regije ispitano je još 98 učenika, tako da, kad se rezultati prikazuju na razini regija, uzorak ispitanika iz gorske Hrvatske uključuje 196 ispitanika.

bi se moglo bolje odrediti kolika je raširenost uporabe pojedinih vrsta droge, učenici su na isti način, na skalama od sedam stupnjeva, ocjenjivali koliko su puta u posljednjih 12 mjeseci uzimali marihuanu, heroin, kokain, neke od tableta za smirenje, amfetamin, *ecstasy* i otapala. Ispitanici su također odgovarali na pitanja o tome kada su (s koliko godina) prvi put počeli redovito pušiti, kada su prvi put popili toliko da se osjećaju omamljenima ili pijanima te kada su prvi put probali drogu. Odgovori na pitanja o tome koliko njihovih prijatelja i znana puši, pije alkohol i uzima drogu bile su procjene na skali od pet stupnjeva (od 1 – "niti jedan" do 5 – "svi"). Učenici su također, uz dodatna pitanja, izražavali svoje mišljenje o štetnosti različitih opojnih sredstava i o razlozima uzimanja alkohola i droge.

REZULTATI

Rezultati istraživanja s obzirom na raširenost zlorporabe opojnih sredstava (droge, alkohola i duhana) u srednjoškolskoj populaciji analizirani su tako da uključuju prikaz rezultata cijelog uzorka ispitanika, prikaz raširenosti uporabe opojnih sredstava među srednjoškolcima koji žive u različitim regijama te usporedbu rezultata s obzirom na dob (prvi, drugi, treći i četvrti razred) i spol učenika.

Raširenost zlorporabe droge u različitim regijama

● TABLICA 1

Raširenost zlorporabe droge među hrvatskim srednjoškolcima: analiza varijance prosječnih rezultata na skalamama konzumiranja droge i postotak ispitanika iz različitih regija koji su naveli da su uzimali drogu

Uz pitanja u upitniku koja se odnose na uporabu droge, alkohola i duhana, ispitanici su odgovarali zaokruživanjem jednoga od ponuđenih odgovora koji uključuju procjenu učestalosti određenoga ponašanja na skali od sedam stupnjeva. U tablici 1 navedeni su sumarni rezultati jednosmjerne analize varijance rezultata ispitanika iz različitih regija na skalama učestalosti konzumiranja droge. Radi bolje preglednosti podataka i interpretacije na deskriptivnoj razini, također je navedeno koliki je postotak učenika izjavio da su probali drogu, jednom ili više puta.

Uporaba droge	Grad Zagreb	Središnja Hrvatska	Istočna Hrvatska	Južno Hrvatsko primorje	Sjeverno Hrvatsko primorje	Gorska Hrvatska	F	p
Ukupno u životu								
M	2.0	1.3	1.4	2.2	1.8	1.1	21.0	.000
%	26,8	11,2	15,4	29,0	25,1	4,0		
U posljednjih 12 mjeseci								
M	1.7	1.2	1.3	2.0	1.6	1.1	27.1	.000
%	22,7	8,8	11,9	25,3	23,2	3,0		
U posljednjih 30 dana								
M	1.3	1.1	1.1	1.5	1.2	1.0	29.2	.000
%	14,7	3,9	5,8	18,6	10,7	0,5		
N	786	575	456	569	339	196		

Tri četvrtine (76,1 posto) učenika u ukupnom uzorku nije nikada u životu probalo drogu, a 21,2 posto učenika izjavljuje da su, jednom ili više puta u svojem životu, probali drogu (2,7 posto ih nije odgovorilo na ovo pitanje). Među njima je 11,3 posto probalo drogu od jedan do devet puta u životu, a 9,9 posto njih izjavljuje da su uzimali drogu više od 10 puta u životu. Kako kod određenog broja učenika nije riječ samo o eksperimentiranju s drogom nego i o redovitijem uzimanju droge, pokazuje i podatak da je 10,9 posto učenika uzimalo drogu u mjesecu koji je prethodio istraživanju, a 18,1 posto učenika u posljednjih godinu dana.

Usporedba učestalosti konzumiranja droge među učenicima iz različitih regija dala je statistički značajne F omjere za sva tri indikatora konzumiranja droga. Zlouporeba droge najviše je raširena u južnom Hrvatskom primorju i u području Grada Zagreba te sjevernog Hrvatskog primorja. Slijede, s nešto manjim udjelom srednjoškolaca koji su konzumirali droge, istočna i središnja Hrvatska te, na kraju, s najnižom incidencijom zlouporebe droge, gorska Hrvatska. U južnom Hrvatskom primorju, koje obuhvaća gradove Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik, 29 posto učenika uzimalo je jednom ili više puta u svojem životu drogu, a svaki četvrti učenik (25,3 posto) u ovom uzorku uzimao je drogu u posljednjih godinu dana. Isto tako, u usporedbi s drugim regijama, znatno je veći broj srednjoškolaca uzimao drogu tijekom mjesec dana prije početka istraživanja (18,6 posto), što ukazuje na to da u ovom području ima više učenika koji drogu uzimaju redovitije. Srednjoškolci iz sjevernog Hrvatskog primorja (Pula i Rijeka) i Grada Zagreba također u velikoj mjeri eksperimentiraju s drogama. Približno je svaki četvrti učenik u ovim regijama probao drogu barem jednom u životu i u protekloj godini, a u mjesecu koji je prethodio istraživanju drogu je konzumiralo 14,7 posto učenika iz Zagreba i 10,7 posto iz sjevernog Hrvatskog primorja. Zlouporeba droge nešto je manje zastupljena među srednjoškolcima iz istočne Hrvatske (Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Požega), iako i u ovom slučaju njihov broj nije zanemariv. Naime, 15,4 posto srednjoškolaca iz ove regije probalo je drogu barem jednom u životu, a 11,9 posto učenika uzimalo je drogu u posljednjih godinu dana. U području središnje Hrvatske (Karlovac, Zabok, Varaždin, Čakovec, Sisak, Koprivnica, Bjelovar, Virovitica) približno je svaki deseti učenik probao drogu u životu (11,2 posto) i u posljednjih godinu dana (8,8 posto). Među srednjoškolcima iz gorske Hrvatske (Gospić) najmanje je izražena zlouporeba droge. Ti rezultati temelje se na manjem broju učenika iz samo jednoga grada, ali oni su vjerojatno odraz stvarnoga stanja u regiji, jer je riječ o manje naseljenom i najmanje urbaniziranom području.

Zloupotaba različitih vrsta droge

Upitnik je sadržavao i pitanja o tome koja su psihoaktivna sredstva učenici uzimali u posljednjih 12 mjeseci, dakle u godini koja je prethodila istraživanju (tablica 2). Najveći broj srednjoškolaca uzimao je marihuanu (18,1 posto) te neke od tableta za smirenje (18,1 posto) i otapala (6,5 posto). Teža adiktivna sredstva, kao što su amfetamin i *ecstasy*, konzumiralo je približno 4 posto učenika, 1,6 posto srednjoškolaca uzimalo je heroin, a 1,4 posto kokain.

Vrsta droge	Grad Zagreb	Središnja Hrvatska	Istočna Hrvatska	Južno Hrvatsko primorje	Sjeverno Hrvatsko primorje	Gorska Hrvatska	Ukupno Hrvatska
Marihuana	20.0	8.5	10.7	30.8	22.7	3.6	18.1
Heroin	1.7	0.5	2.0	2.5	1.5	0.5	1.6
Kokain	1.8	0.5	1.8	1.8	1.2	0.5	1.4
Amfetamin	7.4	1.2	2.4	3.9	3.5	0.5	3.9
<i>Ecstasy</i>	5.0	1.4	3.7	7.2	2.7	0.5	4.1
Sedativi	21.4	16.9	23.2	12.7	17.1	9.1	18.1
Otapala	7.0	5.6	7.1	4.6	9.1	2.6	6.4
N	786	575	456	569	339	196	2921

● **TABLICA 2**
Raširenost zloupotabe različitih vrsta droga među srednjoškolcima: postotak ispitanika koji su uzimali različite vrste droga, prema regijama

Podaci o raširenosti zloupotabe pojedinih opojnih sredstava u različitim regijama u skladu su s prije navedenim podacima o zloupotabi droge općenito. U području južnoga Hrvatskog primorja čak je 30,8 posto srednjoškolaca uzimalo marihuanu, a nakon njih slijede po rangu srednjoškolci iz sjevernoga Hrvatskog primorja (22,7 posto), Grada Zagreba (20 posto), istočne (10,7 posto) i središnje Hrvatske (8,5 posto) te, na kraju, srednjoškolci iz gorske Hrvatske (3,6 posto). Kako se vidi iz tablice 2, u području južnoga Hrvatskog primorja i u Gradu Zagrebu također je veći udio srednjoškolaca koji konzumiraju teške droge kao što su heroin, kokain, amfetamin i *ecstasy*. Iako, prema podacima ovoga istraživanja, u istočnoj Hrvatskoj znatno niži udio srednjoškolaca konzumira lake droge, zabrinjava podatak da se udio onih koji konzumiraju teška adiktivna sredstva približio regijama u kojima je najviše raširena zloupotaba droga.

Procjene raširenosti zloupotabe droge među prijateljima i znancima

Svaki drugi srednjoškolac (točnije 53,8 posto) poznaje nekoga (prijatelja, susjeda, člana obitelji) tko uzima drogu, a od toga njih 42,5 posto izjavljuje da poznaje više od jedne takve osobe. Isto tako, 46,8 posto učenika navodi da netko od njihovih prijatelja ili znanaца uzima drogu. Vjerojatno je riječ o lakšim drogama, jer je na pitanje o tome koliko njihovih prijatelja uzima marihuanu 46,1 posto učenika odgovorilo da se u krugu njihovih prijatelja i znanaца puši marihuana. Nadalje, pribli-

žno trećina ispitanika (30,6 posto) navodi da im je netko nudio ili pokušao prodati marihuanu. Odgovori na pitanje o tome je li njihova škola područje koje je "slobodno od droge" ukazuju na to da je uporaba droge raširena u samoj blizini škola. Jedna četvrtina (24,8 posto) mladih izjavljuje da u njihovoj školi ima učenika koji drže drogu, upotrebljavaju je ili prodaju u blizini škole, a više ih od polovice (57,8 posto) ne može sa sigurnošću odgovoriti na to pitanje. Samo 16,6 posto učenika navodi da je njihova škola "slobodna od droge".

Čak 71 posto srednjoškolaca koji pohađaju škole u području južnoga Hrvatskog primorja poznaje nekoga tko uzima drogu (najčešće ne samo jednu nego i više osoba). To isto izjavljuje 62 posto zagrebačkih srednjoškolaca i 53 posto učenika iz sjevernoga Hrvatskog primorja. Isto tako, 63 posto učenika iz južnoga Hrvatskog primorja izjavljuje da poneki ili većina njihovih prijatelja puše marihuanu, a njih 43 posto nudili su marihuanom ili im je pokušavali prodati. Više od polovice učenika s područja Grada Zagreba (53 posto) i sjevernoga Hrvatskog primorja (61 posto) procjenjuje da njihovi znanci i prijatelji puše marihuanu, a trećina je bila u situaciji da im netko nudi marihuanu ili je pokušava prodati. Podaci za istočnu Hrvatsku su sljedeći: 53 posto poznaje nekoga tko uzima drogu, 35 posto navodi da njihovi znanci i prijatelji puše marihuanu, a 22 posto učenika izjavljuje da su im nudili marihuanu. U središnjoj Hrvatskoj relativno manje učenika pozna nekoga tko uzima drogu (37 posto), ima prijatelja i znanaca koji puše marihuanu (29 posto) ili je bilo u situaciji da ih nude marihuanom (17 posto). Za gorsku Hrvatsku te su procjene, sukladno podacima o stvarnoj raširenosti uporabe droge među učenicima, znatno manje. Iako je moguće da učenici precjenjuju pojavnost zlouporabe droge u populaciji njihovih prijatelja i znanaca, razlike u odgovorima na navedena pitanja dosljedno su sukladne regionalnim razlikama u učestalosti konzumiranja droge među srednjoškolcima i potvrđuju podatke o raširenosti zlouporabe droge u pojedinim područjima.

Analiza podataka o raširenosti zlouporabe droge s obzirom na dob učenika

U daljnjoj analizi podataka zanimalo nas je utvrditi koliko je učenika prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda srednje škole probalo drogu. Podaci za različite indikatore konzumiranja droge prikazani su na slici 1.

Općenito se može reći da je u svojem životu svaki deseti učenik prvih razreda, svaki peti učenik drugih razreda, svaki četvrti učenik trećih i svaki treći učenik četvrtih razreda probao drogu. Učenici su ispitani koncem školske godine te se podaci o tome koliko su često uzimali drogu u posljednjih 12 mjeseci odnose na razdoblje tijekom kojega su pohađali taj razred. Na temelju tih podataka može se pretpostaviti da sve

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RAŠIRENOST...

SLIKA 1

Raširenost zlouporabe
droge među hrvatskim
srednjoškolicima,
prema razredima

veći broj učenika započinje uzimati drogu u srednjoj školi, posebno nakon prvoga razreda, tijekom drugoga i trećega razreda. S dobi se sustavno povećava broj novih i redovitijih konzumenata droge, tj. onih koji su drogu uzimali u posljednjih 12 mjeseci ili u posljednjih 30 mjeseci. Kako bismo utvrdili jesu li razlike u broju učenika prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda koji konzumiraju drogu statistički značajne, rezultate smo obradili χ^2 testom. Za svaki pokazatelj konzumiranja droge podatke smo saželi u tri kategorije: ispitanici koji nisu nikada probali drogu, ispitanici koji su probali drogu jednom ili više puta i ispitanici koji nisu odgovorili na pitanje. Križanjem tih kategorija s brojem učenika prema pojedinim razredima određene su teorijske frekvencije i izračunate pripadajuće vrijednosti χ^2 testa. Rezultati su pokazali da se udio učenika prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda koji su konzumirali drogu u životu ($\chi^2=85.8$, $p=.000$), u posljednjih 12 mjeseci ($\chi^2=52.1$, $p=.000$) i u posljednjih 30 dana ($\chi^2=24.3$, $p=.000$) statistički značajno razlikuje. Što su učenici stariji, to je među njima više onih koji su probali drogu. Kada se analizira učestalost uporabe različitih vrsta droga (tablica 3), može se zaključiti da se navedeni podaci uglavnom odnose na uzimanje lakših droga.

TABLICA 3

Postotak učenika koji
su uzimali različite vr-
ste droge u posljednjih
12 mjeseci, prema
razredima

Vrsta droge	I. razred	II. razred	III. razred	IV. razred	Ukupno
Marihuana	10.7	15.7	20.6	30.1	18.1
Heroin	1.3	1.0	2.1	2.4	1.6
Kokain	1.0	1.2	2.2	0.9	1.4
Amfetamin	3.0	2.9	5.3	4.7	3.9
Ecstasy	3.3	3.3	4.6	5.7	4.1
Sedativi	16.5	18.1	19.5	18.2	18.1
Otapala	7.2	6.4	7.0	3.8	6.4
N	698	840	863	422	2823

Tako je 30,1 posto učenika četvrtih razreda probalo marihuanu, u usporedbi s 10,7 posto učenika prvih razreda. U višim razredima učestalija je i uporaba težih droga, kao što su heroin i *ecstasy*.

Dob početka uzimanja droge

Analiza odgovora na pitanje o tome kada su (s koliko godina) učenici prvi put probali drogu pokazuje da je među onima koji su konzumirali drogu najveći broj njih počeo eksperimentirati s drogom s 15 ili 16 godina, dakle tijekom prvoga i drugoga razreda srednje škole (tablica 5). U tom uzorku od 595 srednjoškolaca koji su probali drogu prosječna dob u kojoj su počeli konzumirati drogu je 15,1 godina (SD=1.15). Eksperimentiranje s drogom počinje se, u rijetkim slučajevima, javljati već u dobi od 11 ili 12 godina, a zabrinjava činjenica da je ono učestalije već u završnim razredima osnovne škole. Kako se vidi iz tablice 4, ukupno četvrtina učenika koji su probali drogu učinila je to do petnaeste godine.

● **TABLICA 4**
Dob početka uzimanja droge, prema razredima

Dob (godine)	I. razred		II. razred		III. razred		IV. razred		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
11 i manje	2	2,3	0	0,0	6	2,9	2	1,6	10	1,7
12	3	3,4	3	1,8	4	1,9	2	1,6	12	2,0
13	11	12,6	11	6,4	15	7,1	3	2,4	40	6,7
14	28	32,2	27	15,8	24	11,4	9	7,1	88	14,8
15	36	41,4	70	40,9	44	21,0	18	14,2	168	28,2
16 i više	7	8,0	60	35,1	117	55,7	93	73,2	277	46,6
Ukupno	87	100,0	171	100,0	210	100,0	127	100,0	595	100,0

S novijim generacijama učenika smanjuje se dobná granica u kojoj nešto veći broj njih počinje eksperimentirati s drogom. Kako bismo provjerili pretpostavku da droga zahvaća sve mlađu populaciju, testirali smo značajnost razlika između prosječne dobi početka uzimanja droge u skupinama učenika prvih (M=14.3 godina), drugih (M=15.0 godina), trećih (M=15.1 godina) i četvrtih (M=15.5 godina) razreda jednosmjernom analizom varijance. Dobivena F vrijednost je značajna (F=20.7, p=.000), a najveće su razlike između generacije koja je u vrijeme ispitivanja pohađala prvi razred i one koja je četiri godine ranije upisala srednju školu. Mlađe generacije značajno su ranije u svojem životu počele konzumirati drogu.

Uporaba droge s obzirom na spol ispitanika

U daljnjoj analizi podaci su sažeti tako da je određen broj ispitanika muškoga i ženskoga spola koji su probali drogu, nisu probali drogu ili pak nisu odgovorili na postavljeno pitanje, a pomoću χ^2 testa izračunano je razlikuje li se statistički značajno

udio ispitanika ženskoga i muškoga spola koji su konzumirali drogu. Rezultati su pokazali statistički značajne razlike za sva tri pokazatelja zlouporabe droga: u životu ($\chi^2=33.9$, $p=.000$), u posljednjih 12 mjeseci ($\chi^2=17.2$, $p=.000$) i u posljednjih 30 dana ($\chi^2=38.5$, $p=.000$). Približno četvrtina (24,8 posto) mladića probala je drogu u životu, a to je isto učinilo 18,2 posto djevojaka. U godini koja je prethodila istraživanju 20,8 posto djevojaka i 15,7 posto mladića probalo je drogu, a tijekom mjesec dana prije početka istraživanja drogu je konzumiralo 14,6 posto mladića i 7,6 posto djevojaka.

Na isti način izračunane su i spolne razlike s obzirom na to koja se vrsta droge konzumira. Značajno više mladića konzumira sva opojna sredstva osim tableta za smirenje koje uzima značajno više djevojaka. Sedative je uzimalo 23,2 posto djevojaka u odnosu na 11,8 posto mladića.

Navike pijača među srednjoškolicima

U tablici 5 sažeto su prikazani najvažniji podaci dobiveni na temelju odgovora učenika na pitanja o tome koliko su često uzimali alkoholna pića. Konzumiranje alkoholnih pića u učeničkoj populaciji jako je učestalo. Većina ispitanika probala je alkohol u životu (88,0 posto) i u posljednjih godinu dana (81,7 posto), a znatan broj njih konzumirao je alkoholna pića redovitiije, tj. tijekom mjeseca koji je prethodio istraživanju (62,2 posto).

Pitanja		I. razred	II. razred	III. razred	IV. razred	Ukupno	F	p
Uzimao/la alkohol do sada u životu	M	4.2	4.8	5.1	5.3	5.3	35.0	.000
	%	81,8	88,6	90,6	91,9	88,0		
Uzimao/la alkohol u posljednjih 12 mjeseci	M	3.3	3.8	4.1	4.3	3.9	32.8	.000
	%	70,8	82,6	86,0	89,3	81,7		
Uzimao/la alkohol u posljednjih 30 dana	M	2.1	2.3	2.4	2.4	2.3	9.7	.000
	%	51,7	63,1	66,9	68,3	62,2		
Popio/la u jednom danu pet pića zaredom u posljednjih 30 dana	M	1.7	1.9	1.9	1.8	1.8	1.9	.120
	%	40,8	48,5	50,2	48,6	47,1		

● **TABLICA 5**
Raširenost zlouporabe alkohola među hrvatskim srednjoškolicima: analiza varijance prosječnih rezultata na skalama konzumiranja alkohola učenika prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda i postotak ispitanika koji su naveli da su uzimali alkohol

Iako je za očekivati da će u ovoj dobi učenici eksperimentirati s alkoholom, njihovi odgovori pokazuju da se ne zadržavaju samo na tome, nego često uzimaju veće količine alkohola koje dovode do stanja opijenosti. Naime, jedno od pitanja odnosilo se na to koliko su puta, u posljednjih mjesec dana, učenici uzeli pet ili više pića zaredom u jednom danu (od 1 – "niti jednom" do 5 – "10 ili više puta"). U ovom slučaju "piće", kako je definirano u pitanju, podrazumijeva čašu vina, bocu ili limenku piva, čašicu žestokoga pića ili miješano piće (alkohol sa sokom). Čak 47,1 posto učenika odgovorilo je da je na takav

način konzumiralo alkohol jednom ili više puta. Prosječni rezultati učenika nižih i viših razreda ne razlikuju se značajno s obzirom na učestalost takvog načina pijenja. Međutim, kao što pokazuju analize varijance rezultata učenika iz različitih razreda, na ostalim skalama konzumiranja alkohola učenici viših razreda imaju značajno više rezultate.

Na pitanje o tome kad su prvi put popili toliko da su se osjećali omamljenima ili pijanima odgovorio je 1 771 učenik (64,2 posto), a njihova prosječna dob prvoga opijanja bila je 14,5 godina ($SD=1.40$). Među njima je 42,9 posto onih koji su se prvi put opili do petnaeste godine života. Jednosmjerna analiza varijance pokazala je da je razlika između prosječne dobi u kojoj su se učenici prvih ($M=13.8$ godina), drugih ($M=14.5$ godina), trećih ($M=14.7$ godina) i četvrtih ($M=14.9$ godina) razreda prvi put opili statistički značajna ($F=40.7$, $p=.000$).

U svim pokazateljima konzumiranja alkohola prosječni rezultati učestalosti zlorporabe alkohola značajno su veći u uzorku mladića nego li u uzorku djevojaka. Međutim, ako se analizira udio ispitanika različitoga spola koji su probali alkohol, razlike između mladića i djevojaka, iako i dalje značajne, znatno se smanjuju kad je riječ o pokazateljima pijenja u životu i u posljednjih godinu dana. Tako je znatno više mladića (71,1 posto), nego djevojaka (54,6 posto) redovitije, tj. u posljednjih mjesec dana konzumiralo alkohol ($\chi^2=87.8$, $p=.000$), u usporedbi s 85,1 posto mladića i 78,9 posto djevojaka koji su pili alkoholna pića u posljednjih godinu dana ($\chi^2=32$, $p=.000$), dok je među onima koji su jednom ili više puta pili alkoholna pića u životu 89,1 posto učenika i 87,2 posto učenica ($\chi^2=10.1$, $p=.006$).

Navike pušenja među srednjoškolicima

Navike pušenja cigareta (tablica 6) ispitane su na temelju procjena ispitanika na skalama učestalosti pušenja u životu (od 1 – "nikada" do 6 – "sada svakog dana") i količine konzumiranoga duhana u mjesecu koji je prethodio istraživanju (od 1 – "nikada" do 6 – "jednu kutiju ili više svakog dana"). Četiri petine srednjoškolaca (80 posto) pušilo je, jednom ili više puta, cigarete u životu, polovica njih (49,6 posto) u posljednjih mjesec dana.

Kako se vidi iz tablice 6, učenici viših razreda značajno su češće pušili cigarete u životu, kao i u mjesecu koji je prethodio istraživanju. Na pitanje o tome koliko su cigareta popušili u posljednjih 30 dana, 8 posto ispitanika odgovorilo je da je uzimalo jednu do pet cigareta dnevno, 17,2 posto od šest do 19 cigareta, a 7,3 posto jednu kutiju ili više svakog dana, što čini ukupno 32,5 posto ili trećinu ispitanika koji su pušili svako-dnevno.

Pitanja		I. razred	II. razred	III. razred	IV. razred	Ukupno	F	p
Pušio/la cigarete u životu	M	3,3	3,5	3,9	3,8	3,6	15,2	.000
	%	75,2	80,1	82,1	83,4	80,0		
Pušio/la cigarete u posljednjih mjesec dana	M	2,3	2,4	2,8	2,7	2,5	12,7	.000
	%	43,0	47,1	55,5	53,1	49,6		
Pušio/la svakog dana u posljednjih mjesec dana	%	27,8	27,3	38,9	37,5	32,5		

● TABLICA 6
 Analiza varijance
 prosječnih rezultata
 učenika prvih, drugih,
 trećih i četvrtih
 razreda na skalama
 konzumiranja duhana
 i postotak ispitanika
 koji su naveli da su
 pušili cigarete

Ispitano je također kad su (s koliko godina) učenici počeli redovito pušiti cigarete. Na to pitanje odgovorila su 1 144 srednjoškolca (40,5 posto) koji sebe smatraju redovitim pušačima. Njihova prosječna dob u kojoj su počeli redovito uzimati cigarete bila je 14,4 godine (SD=1.43), a 46,2 posto ih je počelo redovito pušiti prije petnaeste godine života. Prosječna dob početka redovitoga pušenja značajno se razlikuje (F=41.7, p=.000) među učenicima prvih (13,7 godina), drugih (14,3 godine), trećih (14,7 godina) i četvrtih (15 godina) razreda.

Mladići (M=3.7) su značajno češće od djevojaka (M=3.5) pušili cigarete u životu (F=4.9, p=.03), a isto su tako mladići u prosjeku (M=2.6) pušili više cigareta od djevojaka (M=2.4) tijekom mjesec dana prije početka istraživanja (F=6.7, p=.01). U uzorku mladića također je više onih koji su uzimali duhan, nego u uzorku djevojaka. Tako je 81,2 posto mladića i 78,8 posto djevojaka jednom ili više puta u životu pušilo cigarete ($\chi^2=11.5$, p=.003), a u posljednjih mjesec dana pušilo je 50,6 posto mladića i 48,2 posto djevojaka ($\chi^2=7.3$, p=.03). Valja napomenuti da spolne razlike u konzumiranju duhana nisu jako velike, ali su, zbog velikog uzorka ispitanika, statistički značajne. Međutim, one su znatno manje u usporedbi sa spolnim razlikama u konzumiranju alkohola i droga.

RASPRAVA

Rezultate istraživanja koji se odnose na eksperimentiranje s psihoaktivnim drogama valja promatrati na nekoliko razina. U ispitivanom uzorku uočava se da učestalost eksperimentiranja raste s dobi te da je rizična dob između petnaeste i šesnaeste godine života. Ta je dob, tj. razdoblje srednje adolescencije, rizična ne samo zbog svih psihosocijalnih obilježja sazrijevanja već i stoga što je to u hrvatskom školskom sustavu razdoblje neposredno nakon prijelaza iz osnovne u srednju školu. Prelazak u srednju školu stresan je i karakteriziran mnogim rizičnim osobinama. Dijete tada izlazi iz okvira poznate okoline, bliskog susjedstva, dobro formirane razredne i manje kompetitivne školske sredine i suočava se s visokim zahtjevima, različitim modelima ponašanja i iskušenjima za koja nije često spremno.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RAŠIRENOST...

Procjena trenda povećanja učestalosti eksperimentiranja s psihoaktivnim drogama nije jednostavna, jer rezultati ovise o načinu odabira uzorka. Usporedba s ostalim zemljama u europskoj regiji je, zbog različitosti primijenjenih metoda i uzoraka, ograničena samo na slična istraživanja. Za djelomičnu usporedbu na raspolaganju su rezultati međunarodnog istraživanja o uzimanju droga, alkohola i pušenju cigareta, provedenog na reprezentativnom uzorku učenika prvih razreda srednjih škola u Hrvatskoj u 1995. i u 1999. godini (Hibell i sur., 1997., 2000.). U međusobnoj usporedbi tih dvaju istraživanja za Hrvatsku je uočljiv trend porasta učestalosti eksperimentiranja. Tako je u 1995. godini 10 posto učenika prvih razreda srednje škole izjavilo da je barem jednom u životu probalo marihuanu, a četiri godine kasnije isto je reklo 14 posto učenika. U ovom istraživanju, koje je provedeno 1998. godine, 10,7 posto učenika prvih razreda izjavilo je da je barem jednom u životu probalo marihuanu, što znači da se gotovo sa sigurnošću može tvrditi da je 11 do 14 posto petnaestogodišnjaka u Hrvatskoj barem jednom kušalo marihuanu. Prema istoj međunarodnoj studiji iz 1995. godine, naša se zemlja nalazila među zemljama u kojima zlouporaba droga nije bila jako zastupljena. Važno je također napomenuti da je u promatranom četverogodišnjem razdoblju porast zlouporabe ilegalnih droga kod naše mladeži, unatoč znatno nepovoljnijim ukupnim okolnostima, bio znatno manji nego u drugim tranzicijskim zemljama, npr. susjednoj Sloveniji ili pak u Češkoj i Poljskoj. To se može objasniti činjenicom što su u tom razdoblju u Hrvatskoj primjenjivane brojne mjere u skladu s Nacionalnom strategijom (Sakoman, 1996.) za suzbijanje zlouporabe droga koje su, kako pokazuju i podaci o konzumentima droga koji su se javljali na liječenje, dale dobre rezultate (Sakoman, 2001.). U cjelini su u Europi marihuana ili hašiš najčešće zastupljene psihoaktivne droge, a trend porasta eksperimentiranja s marihuanom prisutan je u većini europskih zemalja za koje su provedena nacionalna istraživanja. Raspoloživi rezultati praćenja zlouporabe droge među adolescentima starim 15 do 17 godina u razdoblju od 1995. do 1997. godine ukazuju na velike razlike među pojedinim zemljama: od 4,2 posto adolescenata u Portugalu i 4,7 posto na Malti, koji su probali marihuanu barem jednom u životu, do 39 posto u Francuskoj ili 51 posto u Danskoj. U svim je zemljama uporaba droga veća u mladića nego u djevojaka (za Europu je procijenjen odnos 5:1), što se podudara s rezultatima za Hrvatsku. U nekim zemljama (Island, Norveška, Švedska) eksperimentiranje s marihuanom podjednako je prisutno među pripadnicima oba spola. Uporaba sedativa (bez liječničkog recepta) može ukazivati na zlouporabu, ali može, u određenom stupnju, također pokazivati sklonost sa-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RASIRENOST...

momedikaciji i samoliječenju. U mnogim europskim zemljama učestalost uporabe u tijeku života veća je u djevojaka, i to je ujedno i jedino sredstvo koje djevojke više uzimaju (Hibell i sur., 1997.). Zanimljiva je promjena uočena u vrsti droga koje su prisutne među srednjoškolskom populacijom. Uporaba inhalanata je stagnirala (oko 13 posto bez promjene trenda) i izgleda da im je popularnost među mladima sve niža. Osim sve zastupljenije marihuane, pomak se zamjećuje prema tabletama amfetaminskog tipa (*ecstasy*) čija je prisutnost sve raširenija. U Hrvatskoj je iskustvo s *ecstasyjem* imalo 1995. godine 2,5 posto, a 1999. godine 2,9 posto mladih, prema istraživanju Hibella i suradnika (2000.), a prema rezultatima ovoga istraživanja iz 1998. godine, *ecstasy* je probalo 3,3 posto učenika prvih razreda.

Neki su učenici koji navode eksperimentiranje s drogama barem jednom u životu to uistinu mogli učiniti samo jedanput. Pravu prevalenciju navike može bolje pokazati podatak o zlouporabi u tijeku posljednjih 30 dana. U Hrvatskoj je u ESPAD istraživanju 1999. godine oko 6 posto učenika prvih razreda izjavilo da je uzimalo marihuanu u posljednjih 30 dana (Hibell i sur., 2000.), u ovom je istraživanju 7,9 posto učenika prvih razreda navelo da su uzimali drogu općenito u posljednjih mjesec dana, a marihuanu je u posljednjih dvanaest mjeseci uzelo 10,7 posto ispitanika iz prvih razreda. Danas brojna istraživanja pokazuju štetno djelovanje marihuane na moždanu funkciju, a rizik koji marihuana može predstavljati za mlade u razdoblju adolescencije može uvoditi u dugotrajnu uporabu i ovisnost. Postoje jaki dokazi da intoksikacija marihuanom ima štetno djelovanje na kognitivne funkcije i ponašanje i da, u osjetljivih osoba, može dovesti do psihotične reakcije. Redovita uporaba može imati štetan utjecaj na učenje, s mogućim srednjoročnim i dugotrajnim psihološkim i kognitivnim oštećenjem, a redovita uporaba velikih količina može dovesti do emocionalne ovisnosti s posljedičnom socijalnom i psihološkom disfunkcijom (Court, 1998.). Podatak o prisutnosti droge u neposrednoj školskoj okolini podudara se i s drugim istraživanjima. Najčešće rizično mjesto za uzimanje droga je spavaća soba u društvu male skupine prijatelja. No, i škola može biti mjesto uzimanja droge, a široko rašireno vjerovanje da su *tulum*i najrizičniji nije uvijek potvrđeno (Sussman, 1998.). Značajna je i istodobna uporaba više sredstava ovisnosti. Za one učenike koji su redovito pili alkohol (najmanje jednom tjedno) bilo je vjerojatnije da će početi i s uporabom marihuane (Miller i Miller, 1997.). Različita obilježja mogu biti čimbenici rizika i predviđatelji ovisničkoga ponašanja u mladima, a psihološke osobine mogu biti različite za spolove. Za dječake su, prema nekim istraživanjima, značajne prediktorske varija-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RAŠIRENOST...

ble za uporabu marihuane bile ocjene u školi, osjećaj obveze prema skupini vršnjaka, pritisak vršnjaka i vrijeme provedeno s prijateljima. Za djevojčice su važniji bili ranije zlostavljanje u obitelji te niske ambicije u školovanju (Dukarn i sur., 1996.). Za oba spola važan zaštitni čimbenik je visoko mišljenje o vlastitim sposobnostima koje je negativno povezano sa zlouporabom droga, a utjecaj prijatelja iz razreda (osobito u djece s lošom procjenom vlastitoga školskog uspjeha) povezan je i s pušenjem i s konzumiranjem marihuane (Lifrak i sur., 1997.).

U posljednja dva desetljeća dvadesetoga stoljeća slika o alkoholnoj potrošnji u zemljama europske regije pokazuje velike raznolikosti i promjene. Prosječna godišnja potrošnja čistoga alkohola smanjivala se u nekim zemljama članicama Europske unije (Francuskoj, Italiji i Španjolskoj). No, taj općeniti trend smanjivanja zapravo maskira činjenicu da je prosječna godišnja potrošnja čistoga alkohola po glavi stanovnika u većini tih zemalja, osobito ako se uključi neregistrirana potrošnja, tj. potrošnja alkoholnih pića proizvedenih kod kuće, veća od 10 litara. Više od 10 litara čistoga alkohola po stanovniku troši se godišnje u različitim europskim zemljama, od Danske i Njemačke na sjeveru, Francuske, Grčke, Portugala i Španjolske na jugu te Estonije, Mađarske, Latvije, Litve, Poljske, Ruske federacije i Slovenije u Središnjoj i Istočnoj Europi. Ostale zemlje koje registriraju nižu potrošnju, kao što su Švicarska, Slovačka, Češka, Italija, Belgija i Bugarska (prema procjenama europskih eksperata u toj je skupini i Hrvatska), imale bi potrošnju manju od 10 litara, ali uglavnom također nedostaju podaci o neregistriranoj potrošnji alkohola. Alkohol je u našem kulturnom i socijalnom okružju prisutan i prihvaćen, a djeca prvi susret s alkoholom najčešće dožive u vlastitoj kući, u društvu i uz odobravanje roditelja ili rođaka. Međutim, u mladima su navike pijenja sve rizičnije. Jedan od pokazatelja rizičnog pijenja ("binge drinking" – ispijanje pet ili više pića zaredom) bio je prisutan više od pet puta u posljednjih mjesec dana u 8,5 posto petnaestogodišnjaka u 1995. godini te u 10,2 posto petnaestogodišnjaka četiri godine kasnije. Opijenost barem jednom u životu je relativno stabilan pokazatelj, prisutan u oko 50 posto djece ukupno. Učestalost opijanja raste s dobi, ali ne značajno (Hibell i sur., 2000.). Kada se, radi usporedbe s navedenim međunarodnim istraživanjem, analiziraju rezultati ovoga istraživanja za poduzorak učenika prvih razreda, može se utvrditi da je njih 44 posto navelo kad su se prvi put opili u životu, a u posljednjih mjesec dana 9,1 posto učenika prvih razreda popilo je više od pet puta pet ili više pića zaredom.

Iako je uživanje duhana pušenjem cigareta, cigara i lule najrasprostranjenija ovisnost čovječanstva, psihotoksični je

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RASIRENOST...

učinak te ovisnosti malen i nedovoljno poznat. Procjena utjecaja duhana provodi se ne samo različitim istraživanjima o učestalosti pušenja već i prema registriranoj potrošnji cigareta na broj stanovnika starijih od 15 godina. Prema podacima za europsku regiju potrošnja se početkom devedesetih kretala od oko 3600 cigareta godišnje u Grčkoj i Poljskoj do 1200 u Albaniji. Međunarodne usporedbe o prevalenciji pušenja vrlo su teške zbog različitih izvora podataka, različite metodologije i uzoraka istraživanja. U zemljama Zapadne Europe je, prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, pušilo oko 30 posto ukupnoga stanovništva i prevalencija pušenja je u stagnaciji. Sredinom devedesetih godina europska je regija pružala šaroliku sliku prevalencije pušenja. U mnogim zemljama Europe pušenje je tradicionalno bilo zastupljeno u muškarcima i u nekim se slučajevima započelo smanjivati, dok je pušenje u žena, osobito u mladih žena, u porastu. Općenito se devedesetih u Europi prati još uvijek uzlazni trend pušenja u većini zemalja Središnje i Istočne Europe, sa zamjetnim porastom pušenja u žena (WHO, 1997.). Kako su brojne studije pokazale da se pušačke navike stječu u ranoj mladosti i da su odrasli pušači s pušenjem započeli uglavnom prije osamnaeste godine, znanje o trendovima eksperimentiranja s cigaretama i pušenja u mladima odlučujuće je važno za donošenje preventivnih mjera u nekoj društvenoj i političkoj zajednici. Prema dostupnim podacima međunarodnih istraživanja, čini se da se i učestalost pušenja u mladima povećava u više od 20 zemalja europske regije. Sredinom devedesetih pušenje u mladima bilo je relativno stabilizirano u Izraelu, Norveškoj, Španjolskoj i Švedskoj, a smanjivalo se u Danskoj, Finskoj, Grčkoj, Irskoj i Luksemburgu. U to je doba izgledalo da se i u Hrvatskoj pušenje smanjuje, no kasnija su istraživanja opovrgnula taj dojam (Prebeg i sur., 1993.). Danas je u Hrvatskoj pušenje među mladima izrazito visoko zastupljeno. Novija istraživanja pokazuju da je već u prvom razredu srednje škole gotovo 30 posto učenika koji izjavljuju da puše svakodnevno. U usporedbi s ostalim europskim zemljama, Hrvatska zauzima visoko mjesto i pušenje je svakako javno-zdravstveni problem na koji valja usmjeriti programe primarne prevencije. U četvorogodišnjem razdoblju svakodnevno pušenje je u petnaestogodišnjaka u porastu za oko 7 posto, što predstavlja značajan pomak i zahtijeva jaču intervenciju zajednice (Hibell i sur., 2000.). I u ovom istraživanju pokazalo se da znatan broj učenika prvih razreda (27,8 posto) svakodnevno puši cigarete. Polovica svih ispitanih srednjoškolaca pušila je cigarete u posljednjih mjesec dana, jedna trećina svakodnevno, a također je niža i dob početka redovitoga konzumiranja cigareta.

U adolescentnoj je populaciji osobito važno promotriti

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RAŠIRENOST...

međusobni utjecaj različitih navika i zlouporabe. Istraživanja pokazuju da je sklonost jednoj zlouporabi rizičan čimbenik i za ostala rizična ponašanja. U istraživanju na velikom uzorku učenika u dobi od 11 do 16 godina u Velikoj Britaniji pokazano je da se uporaba legalnih sredstava povećava od 30,4 posto u dobi od 11 godina do 83,9 posto u dobi od 16 godina. Uporaba alkohola bila je ista u oba spola, djevojčice su više pušile, a dječaci više rabili ilegalne droge. Uporaba duhana i droga bila je izrazito povezana s uporabom alkohola, a rizici za pušenje i uzimanje droga su osobito visoki u adolescenata koji više piju i više se opijaju (Sutherland i Wilner, 1998.).

Obiteljsko okružje može biti značajan rizični ili pak zaštitni čimbenik. Ispitivanje djece iz "normalnih" obitelji i obitelji u kojima su očevi bili ovisni o alkoholu ili psihoaktivnim drogama pokazalo je u dvogodišnjem razdoblju da su loše funkcioniranje obitelji, stresne situacije kojima su djeca bila izložena i nisko samopoštovanje značajno povezani sa skalom preosjetljivosti te da su ti čimbenici rizični za uporabu sredstava ovisnosti kao odgovor na probleme rane adolescencije (Tarter i sur., 1995.; Yang i sur., 1995.). Mladi koji eksperimentiraju s drogom i alkoholom pokazuju i veću sklonost nasilničkom ponašanju nego oni koji ne konzumiraju droge. Rizik je jednako velik za oba spola (Dukarn i sur., 1996.). Regionalne razlike u eksperimentiranju s drogama i u navikama pijenja i pušenja duhana prisutne su i u drugim istraživanjima u Hrvatskoj. Za eksperimentiranje s drogama najrizičnije su zagrebačko područje i područje Dalmacije. Značajan je porast učestalosti eksperimentiranja u području Istre i sjevernog Primorja koji se uočava posljednjih nekoliko godina (Kuzman, 1999.).

Suzbijanje zlouporabe sredstava ovisnosti

U razdoblju adolescencije jedino je snažno sredstvo kojim raspolaze zajednica dobro strukturiran, osmišljen i provediv program primarne prevencije. U tu svrhu nužno je, na reprezentativnim uzorcima adolescenata prikupljati podatke o raširenosti zlouporabe opojnih sredstava te pobliže utvrditi koja su obilježja adolescenata i njihovih obitelji povezana s rizičnim ponašanjima mladih.

Uz podršku zakonskih odredaba koje ograničavaju dostupnost alkohola i cigareta na javnim mjestima te djelotvornog rada policije u sprečavanju dostupnosti ilegalnih droga, obitelj, školsko okružje i skupine vršnjaka imaju najjači utjecaj na ponašanje mladih. Preventivni programi imaju smisla ako poučavaju adolescente socijalnim vještinama (npr. odupiranju pritiscima) i povećavaju svijest o društvenim utjecajima koji navode na uporabu opojnih sredstava. Cilj i svrha edu-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RASIRENOST...

kacije treba biti potpomaganje i omogućavanje razvoja osobe, uključujući intelektualne, socijalne, emocionalne, fizičke i kreativne potencijale, osnažujući je za buduću samostalnu ulogu u obiteljskom, radnom i društvenom okružju. Obećavajući pomak pokazao je psihološki pristup koji uzima u obzir odrednice koje navode mlade na eksperimentiranje sa sredstvima ovisnosti, uz usmjerenost na osnaživanje samopouzdanja i smanjenje podložnosti negativnim utjecajima. Takvi su pristupi obično rezultirali značajnim smanjenjem uporabe droga već u prvoj godini intervencije. Ipak, u tumačenju rezultata dosadašnjih istraživanja valja biti oprezan, jer se većina dostupnih istraživanja temelji na studijama o pušenju cigareta.

Psihosocijalni programi prevencije pušenja osnivaju se na pretpostavci da će učenje vještina odbijanja imati povoljan utjecaj na nezapočimanje pušenja adolescenata koji tu vještinu svladaju. Rezultati su pokazali da učenje vještina u sklopu sveobuhvatnog programa prevencije rezultira pozitivnim trendom odlaganja početka pušenja ili nezapočimanja pušenja. No, uspjeh treninga nije isti u svim dobima i ne može se u konačnici povezati s učestalošću pušenja općenito (Elder i sur., 1993.).

O smanjenju uporabe marihuane ili drugih droga ima puno manje podataka. Osim toga, utjecaji intervencije obično se osnivaju na procjenama utjecaja na "slabe" potrošače. Ima vrlo malo dokaza kako preventivni programi djeluju na potrošače teških droga ili više vrsta droga. Osim toga, pozitivna djelovanja programa nisu dugotrajna ako oni nisu uključeni u redovite školske programe i ako nema dodatne akcije nakon godinu ili dvije godine (Botwin i sur., 1995.; Sakoman, 2001.).

U uspješnosti provođenja programa veliku su ulogu imali i roditelji koji su imali zdravije navike, više nadzirali svoju djecu i provodili s njima više vremena (Cohen i Linton, 1995.). Stoga je važno svratiti pozornost i na zaštitne čimbenike (stabilna obitelj, visoko samopouzdanje i nerizična ili niskorizična skupina vršnjaka) koji su, prema istraživanjima, stabilni u svim dobnim skupinama, dok su rizični čimbenici imali više utjecaja u kasnijoj adolescenciji (Patton, 1995.; Scheier i sur., 1994.). Rezultati praćenja nekih programa pokazali su da školski program može uspješno ublažiti kognitivne čimbenike rizika za konzumiranje cigareta i marihuane (vjerovanje da se može odoljeti iskušenju, prepoznavanje posljedica zlouporabe, normativna percepcija uporabe, tolerancija prema uporabi među vršnjacima, očekivanja od buduće uporabe) i da može djelovati na širok raspon vjerovanja i stavova povezanih sa zluporabom droga (Ellickson i sur., 1993.). Prevencija ovisnosti treba stoga biti usmjerena prema smanjenju ponude i dostupnosti uporabom pravnih, zakonskih, društvenih, policijskih i drugih propisa i aktivnosti te smanjenju potražnje unapređenjem edukacije, preventivnih zdravstvenih mjera te odnosa u

društvenoj zajednici u cjelini. Od 1996. godine u Hrvatskoj se sustavno počeo provoditi Nacionalni program suzbijanja zloporabe droga, temeljen na strategiji koju je donijela posebna Komisija Vlade RH iste godine (Sakoman, 1996.). Rezultati ovoga istraživanja mogu poslužiti kao osnova za daljnje praćenje epidemioloških trendova zloporabe sredstava ovisnosti, a time i za evaluaciju programa suzbijanja toga društvenog i javno-zdravstvenog problema.

LITERATURA

Botwin, G. J., Baker, E., Dusenbury, L., Botvin, E. M., Diaz, T. (1995.), Long-term follow-up results of a randomized drug abuse prevention trial in a white middle-class population. *JAMA*, 273 (14), 1106-1112.

Bulat, M., Geber, J., Lacković, Z. (1999.), *Medicinska farmakologija*. Zagreb, Medicinska naklada.

Caetano, R. (1996.), *The identification of alcohol dependence criteria in the general population*. Paper presented at 22nd Annual Alcohol Epidemiology Symposium, Edinburgh, June 3-7, 1996.

Cohen, D. A., Linton, K. L. (1995.), Parent participation in an adolescent drug abuse prevention program: The team case study. *Journal of Drug Education*, 25 (2), 99-109.

Court, J. M. (1998.), Cannabis and brain function. *Journal of Pediatrics & Child Health*, 34 (1), 1-5.

Dukarn, C. P., Byrd, R. S., Auinger, P., Weitzman, M. (1996.), Illicit substance use, gender, and the risk of violent behavior among adolescents. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, 150 (8), 797-801.

Elder, J. P., Sallis, J. F., Woodruff, S. I., Wildey, M. B. (1993.), Tobacco-refusal skills and tobacco use among high-risk adolescents. *Journal of Behavioral Medicine*, 16 (6), 629-642.

Ellickson, P. L., Bell, R. M., Harrison, E. R. (1993.), Changing adolescent propensities to use drugs, Results from project ALERT. *Health Education Quarterly*, 20(2), 227-242.

Harkin, A. M., Anderson, P., Goos, C. (1997.), *Smoking, drinking and drug taking in the European region*. Copenhagen, WHO – Regional Office for Europe.

Heyman, R. B., Adger, H. (1997.), Office approach to drug abuse prevention. *Pediatric Clinics of North America*, 44 (6), 1447-1455.

Hibell, B., Anderson, B., Bjarnason, B., Kokkevi, A., Morgan, M., Narusk, A. (1997.), *The 1995 ESPAD report*. Stockholm, The Swedish Council for Information on Alcohol and Other Drugs & Council of Europe – Pompidou Group.

Hibell, B., Anderson, B., Balakireva, O., Bjarnason, B., Kookevi, A., Morgan, M. (2000.), *The 1999 ESPAD report*. Stockholm, The Swedish Council for Information on Alcohol and Other Drugs & Council of Europe – Pompidou Group.

Hudolin, V. (1981.), *Psihijatrija*. Zagreb, JUMENA.

Kušević, V. (1987.), *Zloupotreba droga*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.

Kuzman, M. (1999.), Ovisnici o ilegalnim drogama liječeni u hrvatskim zdravstvenim ustanovama od 1976. do 1997. godine. U: R. Power i J.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RASIRENOST...

Mimica (ur.), *Zlouporaba droga u Republici Hrvatskoj* (str. 25-33). Zagreb, Program Ujedinjenih naroda za kontrolu droga i Komisija za suzbijanje zlouporabe droga Vlade Republike Hrvatske.

Lalić, D., Nazor, M. (1997.), *Narkomani: Smrtopisi*. Zagreb, Alinea.

Lifrak, P. D., McKay, J. R., Rostain, A., Alterman, A. I., O'Brien, C. P. (1997.), Relationship of perceived competencies, perceived social support and gender to substance use in young adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 36 (7), 933-940.

Miller, D. S., Miller, R. Q. (1997.), A test of socioeconomic status as a predictor of initial marijuana use. *Addictive Behaviors*, 22 (4), 479-489.

Patton, L. H. (1995.), Adolescent substance abuse: Risk factors and protective factors. *Pediatric Clinics of North America*, 42 (2), 283-293.

Plant, M. (1985.), The epidemiology of alcohol use and misuse. *Medicine International*, 15 (2), 625-627.

Prebeg, Ž., Počekaj, A., Lešić, M., Vragović-Košutić, A. (1993.), Trends in adolescent smoking in Croatia. *Croatian Medical Journal*, 34(3), 251-256.

Sakoman, S. (1995.), *Doktore, je li istina da trava čisti pluća?* Zagreb, Sys-Print.

Sakoman, S. (1996.), *Strategija suzbijanja zlouporabe droga u Republici Hrvatskoj* (elaborat). Vlada Republike Hrvatske.

Sakoman, S. (2001.), *Društvo bez droge? Hrvatska nacionalna strategija*. Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Scheier, L. M., Newcomb, M. D., Skager, R. (1994.), Risk, protection and vulnerability to adolescent drug use: Latent-variable models of three age groups. *Journal of Drug Education*, 24 (1), 49-82.

Sussman, S., Stacy, A. W., Ames, S. L., Freedman, L. B. (1998.), Self reported high-risk locations of adolescent drug use. *Addictive behaviors*, 23 (3), 405-411.

Sutherland, I., Wilner, P. (1998.), Patterns of alcohol, cigarette and illicit drug use in English adolescents. *Addiction*, 93 (8), 1199-1208.

Tarter, R. E., Blackson, T., Brigham, J., Moss, H., Caprara, G. V. (1995.), The association between childhood irritability and liability to substance abuse in early adolescence: A 2-year follow-up study of boys at risk for substance abuse. *Drug and Alcohol Dependence*, 39 (3), 253-261.

U. S. Department of Health and Human Services (1987.), *The health consequences of smoking. Nicotine addiction – A Report of the Surgeon General*. Washington, D.C., US Public Health Service.

World Health Organisation (1975.), *Smoking and its effects on health*. Report of a WHO Expert Committee, Technical Report Series 568. Geneva, WHO.

World Health Organisation (1995.), *Alcohol and health: Implications for public health policy*. Report of a WHO Working Group, Oslo, 9-13 October 1995. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.

World Health Organisation (1998.), *Health in Europe 1997*. Copenhagen: WHO – Regional Office for Europe.

Yang, M. S., Chang, F. T., Chung, H. H., Chen, S. S., Ko, Y. C. (1995.), Risk factors related to alcohol use among adolescents with fathers with alcoholism. *Kaohsiung Journal of Medical Sciences*, 11 (12), 686-696.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RAŠIRENOST...

The Incidence of Substance Abuse among Croatian High School Students

Slavko SAKOMAN
University Hospital "Sestre milosrdnice", Zagreb

Zora RABOTEG-ŠARIĆ
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

Marina KUZMAN
Croatian Institute for Public Health, Zagreb

The aim of the research was to examine the incidence and characteristics of smoking tobacco, alcohol consumption and the abuse of different types of drugs among Croatian youth. The research was conducted on a representative sample (N=2 823) of Croatian high school students. A comprehensive questionnaire was devised for examining the frequency of smoking, alcohol consumption and abuse of various drugs along with the characteristics of the examinees and their families. The results were analysed with regard to age and gender differences regarding the frequency of substance abuse. During their lives 21.2% of high school students tried drugs, and a total of one fourth of those who tried drugs did it by the age of fifteen. The abuse of drugs is most widespread in the southern coastal area of Croatia, and in the City of Zagreb and northern coastal area. Within the month preceding the research, 62.2% of students consumed alcohol, 47.1% had successively five or more drinks in a day. Four fifths of the students smoked cigarettes once or twice in their lives, half of them in the last month, and one third of them smoke daily. Older students, as well as male students, use substances more often. Younger generations start experimenting with drugs, drinking alcohol and smoking regularly at an earlier age. In the discussion the results are compared with data from similar research in other European cities.

Verbreitung des Suchtmittelmissbrauchs unter kroatischen Mittelschülern

Slavko SAKOMAN
Klinikum "Sestre milosrdnice", Zagreb

Zora RABOTEG-ŠARIĆ
Ivo-Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften, Zagreb

Marina KUZMAN
Kroatisches Gesundheitsamt, Zagreb

Mit der vorliegenden Untersuchung sollten Verbreitung und Merkmale des Zigaretten-, Alkohol- und Drogenkonsums unter kroatischen Jugendlichen ermittelt werden. Die Untersuchung wurde in einer repräsentativen Gruppe kroatischer Mittelschüler (N=2823) durchgeführt. Anhand eines umfangreichen Fragebogens wurde geprüft, wie häufig

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 2-3 (58-59),
STR. 311-334

SAKOMAN, S. I SUR.:
RASIRENOST...

Jugendliche zu Zigaretten, Alkohol und verschiedenen Rauschmitteln greifen; ebenso wurden Merkmale der Befragten und ihrer Familienmitglieder erfragt. Die Ergebnisse wurden im Hinblick auf alters- und geschlechts-spezifische Unterschiede im Rauschmittelmisbrauch und seiner Häufigkeit analysiert. 21,2% der befragten Mittelschüler haben bereits Drogen konsumiert, und insgesamt ein Viertel dieser Schüler hat noch vor dem 15. Lebensjahr die ersten Erfahrungen mit Drogen gemacht. Am weitesten verbreitet ist der Drogenmisbrauch an der kroatischen Südküste, im Großraum Zagreb sowie an der Nordküste. 62,2% der Befragten sagten aus, dass sie im Vormonat der Untersuchung alkoholische Getränke konsumiert hatten; 47,1% der Schüler hatten fünf und mehr Getränke an einem Tag zu sich genommen. Vier Fünftel der Schüler hatten mindestens einmal im Leben Zigaretten geraucht; die Hälfte der Schüler hatte innerhalb eines Monats vor Durchführung der Umfrage geraucht; ein Drittel der Schüler raucht jeden Tag. Ältere Jahrgänge sowie Befragte männlichen Geschlechts greifen häufiger zu Rauschmitteln. Es erwies sich, dass jüngere Generationen früher anfangen, mit Drogen zu experimentieren, übermäßig Alkohol zu trinken und gewohnheitsmäßig zu rauchen. Die Untersuchungsergebnisse wurden mit ähnlichen Angaben aus anderen europäischen Ländern verglichen.